

І. Б. АЗЕМША

Ілона Борисівна Аземша, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ, ДИСКУСІЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ

Юридична відповідальність – одна з найскладніших та гострих тем сучасної юридичної науки. У статтях та монографіях цю проблематику висвітлювали багато українських та зарубіжних вчених, зокрема: К. В. Басін, С. В. Бобровник, С. Н. Братусь, А. Б. Венгерів, В. В. Лазарєв, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, Н. А. Слободчиков, А. А. Собчак, Т. І. Тарахонич.

Як зазначається у філософській літературі, відповідальність – це категорія етики і права, що відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особи до суспільства, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм¹. Відповідальність – один із проявів зв'язку і взаємної залежності особи та суспільства².

Між суспільством та індивідом існує взаємозв'язок. З одного боку, суспільство покладає на індивіда обов'язок вчиняти соціально корисні вчинки, а з іншого – воно зобов'язане сприяти суб'єкту в здійсненні ним своїх прав та обов'язків та несе за це відповідальність³.

Термін «відповідальність» нині є доволі не визначеним і з точки зору юридичної науки. Якщо прийняти термін «відповідальність» у тому широкому змісті, у якому він застосовується в повсякденному житті, у філософській літературі і навіть у побуті юристів, губиться специфіка юридичного розуміння відповідальності і виникає потреба в уточненні дефініції, що позначає те, що сьогодні включається в поняття відповідальності в юридичному змісті. Необхідність спеціального юридичного поняття відповідальності, нехай і самого загального, дозволить відмежовувати відповідальність у юридичному сенсі від інших явищ, визначених тим же терміном, оскільки воно означає один з найважливіших інститутів права⁴.

Відповідальність особи, зазначає К. Басін⁵, має соціально-комунікативну природу та виникає тоді, коли поведінка людини має соціальну значущість і регулюється соціальними нормами. При цьому реалізація будь-якої соціальної норми є добром, соціальною цінністю, а дії, що порушують соціально значущі правила, визначаються як неприпустимі, що розривають соціальну комунікацію та зумовлюють негативну реакцію суспільства – соціальну відповідальність.

Юридична відповідальність – це одна з форм соціальної відповідальності. Крім юридичної відповідальності, в суспільстві діють й інші форми соціальної відповідальності: моральна, політична, організаційна, партійна та інші. Організаційній та політичній відповідальності притаманні такі форми, як звіт, відставка, моральній – осудження суспільною думкою, партійній відповідальності – виключення з партії, тощо. У сукупності всі ці види й існують для забезпечення впорядкування, стабільності суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства. Але юридична відповідальність по цілому спектру ознак відрізняється від усіх інших.

Категорія соціальної відповідальності досліджується як юристами, так і іншими представниками суспільної думки. Так філософи розглядають відповідальність у двох аспектах: активному і ретроспективному. Відповідальність в активному аспекті розцінюється як усвідомлення особистістю свого боргу перед суспільством, класом, окремим колективом, іншими людьми, усвідомлення змісту своїх вчинків, узгодження їх зі своїми обов'язками, зумовленими суспільними зв'язками людини⁶.

Для глибокого проникнення в сутність юридичної відповідальності необхідно з'ясувати її мету та призначення в суспільстві. Як зазначає А. С. Шабуров, мета є ідеальна уява суб'єктів (особистостей, органів, соціальних груп) про результати своїх дій⁷.

Мету юридичної відповідальності визначають в широкому значенні як охорону існуючого устрою та суспільного порядку та в попередженні вчинення правопорушень надалі, а також у вузькому значенні як покарання винного.

На думку того ж А. С. Шабурова, мета юридичної відповідальності визначає її функції, до яких він відносить штрафну, каральну функцію, як головну з них, оскільки вона виступає як реакція суспільства в особі держави на шкоду, заподіяну правопорушником; превентивну, як засіб попередження нових правопорушень; виховну, як виховання правопорушника; а також правовідбудовну (компенсаційну) функцію та організуючу (регулятивну) функцію. Тобто призначення юридичної відповідальності притаманне загальним функціям права.

Звісно юридична відповідальність побудована на певних принципах та засадах, сформульованих у теорії права як-то: законність, сполучення правопоновлюючої та каральної функції, справедливість, невідворотність, покарання, пріоритет захисту інтересів держави, суспільства, колективу, фізичної особи, доцільність, своєчасність та гуманність.

Зв'язок мети, функцій та принципів юридичної відповідальності зумовили неабиякий інтерес правознавців-науковців та плюралізм їх думок до даної правової категорії, наслідком чого стає неоднозначне трактування її поняття.

Так, у недавньому минулому була поширена точка зору, що суть відповідальності – у свідомому й ініціативному виконанні моральних, юридичних і інших обов'язків, в усвідомленні свого боргу перед суспільством, державою, а також перед іншими членами суспільства. Така відповідальність іменується активною на відміну від пасивної, або ретроспективної, тобто відповідальності за минуле поведіння, що суперечить визначеним соціальним, у тому числі юридичним, нормам⁸.

Деякі автори думали, що, оскільки серцевиною правової норми є диспозиція, а не санкція, юридична відповідальність – це насамперед обов'язок діяти правомірно. І основним видом відповідальності виступає «позитивна» відповідальність, соціальний зміст якої складається в діяльності, що відповідає об'єктивним вимогам даної ситуації й ідеалам часу. У зміст «позитивної» відповідальності входить самостійна й ініціативна діяльність «у рамках правових норм і тих ідеалів, для досягнення яких вони видані». «Позитивна» відповідальність виникає «уже тоді, коли він приступає до виконання своїх обов'язків, а не тоді, коли він їх не виконує або стане діяти всупереч ним»⁹.

В останніх дослідженнях українських вчених вбачається аргументоване твердження про те, що право це не лише засіб, який попереджує порушення правових норм, а й засіб, який стимулює активну поведінку особистості. Виступаючи за широке розуміння юридичної відповідальності та поділяючи прагнення осмислити нові функції права і правових інститутів, пропонується вийти за межі тільки карної ролі юридичної відповідальності.

Так, виходячи з цього, Л. Р. Наливайко у своєму дослідженні стверджує, що позитивна юридична відповідальність суб'єкта – первинне, а ретроспективна – вторинне відношення юридичної відповідальності; перше є однією з передумов виникнення другого. Ретроспективна юридична відповідальність настає саме тому, що до правопорушення суб'єкт знаходиться в загальному відношенні відповідальності з державою, але розриває цей зв'язок актом безвідповідальної поведінки. Заперечуючи наявність загальних відносин правової відповідальності, не можна зрозуміти природу, джерела походження ретроспективної відповідальності. Тому треба дати не лише окрему характеристику позитивного та негативного аспектів юридичної відповідальності, а й дослідити їх понятійну єдність, оскільки існує цілісна категорія юридичної відповідальності¹⁰.

Однак не усі вчені сприймають двоаспектне розуміння юридичної відповідальності. Так, для того, щоб дослідити явище, яке називають «перспективною (позитивною) юридичною відповідальністю», на думку В. В. Лазарева, необхідно переформувати понятійний апарат (оскільки два зовсім різні правові явища вважаються майже однаковими) та розглядати всі пов'язані з цим питання не разом з юридичною відповідальністю, а наприклад, у зв'язку з правомірною поведінкою¹¹.

Автор статті погоджується з твердженням А. С. Шабурова про те, що позитивна відповідальність – явище соціальне, а не правове, оскільки вона не має ознак формальної визначеності, державної примусовості та процесуальної форми реалізації¹².

Розуміння інституту юридичної відповідальності традиційно дискутується. Для того, щоб визначитися з дефініцією або принаймні з підходами до неї в сучасному правовому полі, слід наблизитися до цього питання, розглянувши домінуючі сучасні погляди та концепції з цієї проблематики. Необхідно зазначити, що багато дискусій у юридичній літературі традиційно викликає трактування та аналіз так званої позитивної юридичної відповідальності.

Розглядаючи позитивну та негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність, слід зазначити, що в сучасній юридичній думці і, відповідно, в юридичній літературі сформувалося кілька позицій щодо цього. Передусім, це позиції вчених, які: 1) категорично заперечують «двоаспектну» юридичну відповідальність (М. Марченко, О. Лейст, С. Полєніна); 2) не менш категорично констатують її наявність (В. Нерсисянц, А. Піголкін, В. Лазарев та ін.); 3) у своїх працях згадують про наявність негативної (ретроспективної) та позитивної юридичної відповідальності, не аргументуючи власного погляду з цього приводу (А. Васильєв, Л. Морозова).

Враховуючи зазначене, спробуємо визначитися з цим важливим щодо розгляду юридичної відповідальності питанням. Виокремлення позитивної юридичної відповідальності у найбільш систематизованому вигляді являє собою: позитивна юридична відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який має відповідну реакцію держави та суспільства на здійснене соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення.

Цікавими, однак малодослідженими питаннями у теорії юридичної відповідальності є ті, що пов'язані з цілями, принципами та функціями позитивної відповідальності.

Більш усталеним щодо свого визначення, визнання та наукових характеристик є, безумовно, поняття негативної юридичної відповідальності.

Негативна юридична відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію суспільства та держави на здійснення особою винного протиправного діяння в формі застосування до неї заходів державного примусу, серед яких заходи: особистого (позбавлення волі); майнового (штраф); організаційного (звільнення).

До речі, для права зарубіжних країн не властива позитивна відповідальність. Хоча визначений зміст, що лежить в ідеї такої відповідальності, усе-таки є. Це стосується цивільно-правових, торговельних, комерційних відносин, тощо. Цей зміст, як демонструє міжнародна комерційна практика, реалізується через принципи «сумлінності» і «чесної ділової практики».

Який же зміст юридичної відповідальності? Найчастіше стверджують, що вона є примусовим заходом, що виражається в осуді правопорушення, у встановленні для правопорушника визначених негативних, несприятливих наслідків у виді обмежень, позбавлень особистого або майнового характеру. Однак більшість авторів, що торкалися питання відповідальності, вважають, що державний примус до виконання порушеного обов'язку (примус боржника до реального виконання зобов'язання, витребування своєчасно не повернутої або не переданої речі і т.д.) не є юридичною відповідальністю. Так І. С. Самощенко і М. Х. Фарукшин зауважували, що юридична відповідальність, з тих пір як вона виникла, завжди була відповідальністю за минуле, за зроблене діяння. Як реакція на правопорушення, юридична відповідальність має державно-примусовий характер. Він виражається насамперед у тім, що відповідальність покладається у випадку правопорушення незалежно від волі і бажання правопорушника й має стосовно нього зовнішній характер¹³. Прихильники цієї позиції тлумачать юридичну відповідальність як виконання обов'язку на основі державного примусу. Відповідно, факт наявності чи відсутності державного примусу визначає існування або відсутність юридичної відповідальності. Згідно цієї концепції, елемент покарання має для юридичної відповідальності побічне значення¹⁴.

Юридичну відповідальність насамперед як санкцію за правопорушення, як наслідок, передбачений нормою права на випадок її недотримання розуміє О. С. Іоффе. Ця санкція, стверджує вчений, виражається в примусових заходах до дотримання норм права і застосовується органами держави до тих, ким ці норми порушуються. І відповідно юридичні наслідки, не зв'язані з примусовими заходами, не можна відносити до області правової відповідальності¹⁵.

Варто враховувати, що словом «санкція» як у літературі, так і в законодавстві позначаються різні поняття. У законодавстві «санкцією» іноді іменуються твердження, схвалення, дозвіл якого-небудь акта. Частіше той же термін використовується для позначення заходів впливу, застосовуваних державними органами до правопорушників. Санкція – необхідний атрибут кожної правової норми. Без санкції у виді вказівки міри можливого державного примусу, що підлягає застосуванню до порушника норми, вона не буде мати юридичного характеру.

Санкцію нерідко визначають як несприятливі наслідки правопорушення, підкреслюють момент «невигідності» для правопорушника тих наслідків, що виникають для нього з факту правопорушення. Уявлення про «негативність, несприятливість наслідків», передбачених санкціями стосовно правопорушників, не може бути застосоване до ряду санкцій правових норм. Якщо взяти такі міри, як примусове виконання юридичного обов'язку, не виконаної особою добровільно, то питання про «несприятливість, невивідність» такого виконання навряд чи може бути поставлене¹⁶.

Тому головне, на думку автора статті, у питанні про юридичну відповідальність: чи включаються в зміст її поняття усі випадки застосування правового примусу для виконання особою своїх обов'язків, або тільки ті, коли при порушенні зобов'язань на особу покладаються додаткові обов'язки, або виникають нові. У цьому аспекті заслуговує на увагу думка В. В. Лазарева про те, що державний примус і юридична відповідальність співвідносяться між собою як ціле і частина (тобто перше поняття містить у собі друге).

Тобто покладання обов'язків без згоди іншої сторони може застосовуватися не лише за вчинене правопорушення, а й у деяких інших випадках. Таким чином, юридичну відповідальність, як один з видів державного примусу, варто відрізнити від інших мір: від заходів попереджувального впливу, запобіжних заходів протиправного поведіння, мір захисту.

Отже, при виявленні сутності відповідальності потрібно враховувати той факт, що правопорушення може спричинити і такі санкції, що мірами відповідальності не є. Так, примусова охорона зобов'язань втілюється насамперед у спонуканні до їхнього реального виконання. Але реальне виконання, навіть, якщо воно буде примусовим, не можна вважати мірою відповідальності.

Юридична відповідальність може слугувати не тільки метою зміцнення законності і захисту порушених прав і свобод громадян та інших осіб. Як інструмент держави, вона легко може перетворитися в легалізований засіб розправи і масових репресій. Держава, її органи, намагаючись викоринити правопорушення, створити стабільний правопорядок у деяких випадках використовували не легалізовані методи боротьби. Для того, щоб юридична відповідальність не перетворювалася у свою протилежність, юридична наука і практика виробили ряд принципів, дотримуючись яких, держава діє в рамках законності і не переходить тієї межі, за якої реакція на правопорушення з'являється новим правопорушенням¹⁷.

¹ Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – С. 267.

² Марчук В. М., Николаева Л. В. Нариси з теорії права: Навч. посіб. – К.: Істина, 2004. – С. 250.

³ Бобровник С. В. Юридична відповідальність // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 498.

⁴ Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов. – М.: Новый юрист, 1998. – С. 558.

⁵ Басін К. В. Юридична відповідальність та гарантування прав людини // Юридичні читання молодих вчених: Зб. матеріалів всеукр. наук. конференції 23-24 квітня 2004. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – С. 9.

⁶ Рабінович П. М. Основы общей теории права и государства. – К., 1999.

⁷ Теория государства и права. Учебник для юрид. вузов / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова – М.: Издательская группа Норма-ИНФРА-М, 1998. – С. 419.

⁸ Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. – М., 1976. – С. 15-18.

⁹ Слободчиков Н. А. О позитивном содержании юридической ответственности // Юридическая ответственность: проблемы теории и практики: Сб. науч. тр. / Под ред. В. А. Кучинского и Э. А. Саркисовой. – Минск, 1996. – С. 28-34.

¹⁰ Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики. Дис. ...к.ю.н. – К. 2000. – С. 180.

¹¹ Лазарев В. В. и Липень С. В. Теория государства и права: Учебник для вузов. – 2-е изд., – М.: Спартак, 2000. – С. 408.

¹² Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – С. 430.

¹³ Самощенко И. С., Фарукишин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. – М., 1971. – С. 43-44.

¹⁴ Собчак А. А. О некоторых спорных вопросах общей теории юридической ответственности // Правоведение. – 1968. – № 1.

¹⁵ Иоффе О. С. Обязательственное право. – М., 1975. – С. 95; Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. – М., 1961. – С. 314.

¹⁶ Лейст О. Э. Санкции в советском праве. – М., 1962. – С. 11.

¹⁷ Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: Учебник для вузов. – 2-е изд., – М.: Спартак, 2000. – С. 402.

Резюме

Відповідальність за своїм змістом – широке поняття. На жаль, дотепер досить повно не висвітлений термін відповідальності, його сутність та види, хоча і застосовується у багатьох монографічних роботах та статейних викладах. Особливе значення має застосування категорії «юридична відповідальність», оскільки без належної системи юридичної відповідальності право стає безсилим. У даній статті автор спробує розкрити та дослідити під різними кутами зору цю проблематику.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, соціальна відповідальність, позитивна та негативна юридична відповідальність, зміст юридичної відповідальності, санкція за правопорушення.

Резюме

Ответственность по своему содержанию – обширное понятие. К сожалению, до сих пор достаточно полно не освещён термин ответственности, его суть и виды, хотя и используется во многих монографических работах и статейном изложении. Особое значение имеет использование категории «юридическая ответственность», т.к. без должной системы юридической ответственности право становится бессильным. В данной статье автор предпринимает попытку раскрыть и изучить с разных сторон эту проблематику.

Ключевые слова: ответственность, юридическая ответственность, социальная ответственность, позитивная и негативная юридическая ответственность, суть юридической ответственности, санкция за правонарушение.

Summary

The notion «responsibility» has a wide meaning. The term «responsibility» its essence and kinds aren't thrown light upon, but they are used in many monographs and articles. The category «legal liability» has special importance, because the law is powerless without the necessary system of legal responsibility. This article is devoted to the research of this problem from different points of view.

Key words: responsibility, legal liability, social responsibility, positive and negative responsibility, essence of responsibility, sanction for offence.

Отримано 3.03.2010

М. М. БЕДРІЙ

Мар'ян Миронович Бедрій, аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

УСТАЛЕНІ ЮРИДИЧНІ ФОРМУЛЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ КОПНОМУ СУДОЧИНСТВІ (XIV-XVIII ст.)

Правовий розвиток України в сучасних умовах вимагає об'єктивного вивчення та узагальнення національного правового досвіду. Цей досвід повинен бути основою та ідеологічним орієнтиром для вдосконалення чинного законодавства. З огляду на представлені міркування важливим завданням історико-правової науки є вивчення історії українського звичаєвого права.

Одним із основних інститутів українського звичаєвого права був копний суд, назва якого походить від давньоруського дієслова «копити» – збирати, збиратися. Копний суд був громадським юрисдикційним органом сусідського об'єднання сільських територіальних громад, який здійснював судочинство у цивільних і кримінальних справах, розслідування злочинів, примирення винного з потерпілим та виконував свої рішення на українських і білоруських землях у XIV–XVIII ст. на підставі норм звичаєвого права, що ґрунтувались на національних і релігійних особливостях цих народів і визнавались органами державної влади Польського Королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини.